

9-MAVZU:Latifalar, lof. Askiya. Tomosha san'ati.

ЛАТИФА ВА ЛОФЛАР

Латифа. Халқ оғзаки ижоди ҳаётнинг ҳамма шароитига мос асарлардан ташкил топгани юзасидан фикр билдирган эдик. Латифалар ана шу фикримизнинг яна бир далили бўлиб хизмат қилади. Ўзбеклар дунёдаги бошқа халқлар каби ҳазилни, тақлидни, кулгини яхши кўрадилар. Кулги инсонга соғлиқ, яхши кайфият, ўз-ўзидан қониқиш туйғусини бағишлайди. Халқимизнинг доно фарзандлари Юсуфжон қизик, Ака бухор, Ғанижон Тошматов кабилар ҳаёт машаққатли кечган пайтларда ҳам юртимиз аҳлига тетиклик, умид, ишонч улашганлар. Бундай натижага эришиш ўз вақти учун жуда оғир бўлган. Латифалар, лофлар, аския, халқ драмасы асарлари, муқаллидчиликдан унумли фойдаланиш зукко ва иқтидорли инсонларни ҳақиқий маънода халқ севгисини қозониш шарафига муяссар қилди. Инсон қалбидаги ташвишни, танасидаги хасталик хуружини четроққа суришда кулгили латифалар жуда самарали восита ҳисобланган. «Латифа» атамаси арабча «лутф» (فطل) сўзидан олинган бўлиб, нозик фикрлаш, яхшилик қилмоқ, мурувват кўрсатмоқ, шарафламоқ маъноларини англатади. Шунингдек, луғатларда латифа нозик, ихчам, кичик, чуқур ва кенг маъноларини ифодалайди. Махсус луғат ҳисобланган Алишер Навоий асарларига тайёрланган луғатда буюк адибнинг шу ўзакли сўзлардан ўн тўрт маънода фойдалангани қайд этилади. Улар қаторида нозик маъноли сўзлар, ажойиб ҳикоялардан тортиб поклик, меҳрибонлик тушунчаларигача ўрин олган. Хуллас, оғзаки ижодимиздаги бу жанр атамаси ҳар томонлама унинг шакли ва мазмуни, мақсади, вазифасига мос равишда танланган. Латифаларнинг жанр хусусиятларини қуйидагича белгилаш мумкин:

1. Латифалар бадиий адабиётдаги эпик тур (жинс) га мансуб. Аммо ижрода драматик – актёрлик маҳорати аҳамиятли.
2. Латифалар шаклан насрда яратилади.
3. Ҳажм жиҳатдан чекланган.
4. Воқеа ифодасида диалоглардан кенг фойдаланилади.
5. Фавқулодда кутилмаган ечими кулги уйғотади.

Илмий адабиётларда қайд этилишича, латифаларнинг шаклланиши ва ривожланиши IX-XI асрларга тўғри келган.

Хусусан, шу даврда олий илм даражасига эришган алломалардан бирини ёктириб қолган подшоҳ ўз саройининг қаршисига олимга атаб болахонали уй қуриб беради. Аллома илмли, доно, ҳурфикр экан. Аммо унинг ташқи кўриниши бесўнақай, хунук экан. Кунлардан бир кун подшоҳ тонг пайтида ўз тарафида туриб тонг ҳавосидан тўйиб нафас олаётса, қаршисидаги болахонадан олимнинг гавдаси кўринибди. Шунда подшо унинг бесўнақайлигига урғу бериб:

- Мавлоно, кўчанинг нариги бетида бир эшак турибдими? – дебди. Аллома шу заҳоти ҳеч иккиланмай:

- Йўқ, олампаҳо, мен бу томонга катта кўзгу – ойна қўйдирганман, - деган экан.

Насриддин Афанди номи билан латифалар мазмунининг боғланиб, уйғунлашуви XIX аср охири XX аср бошлари билан белгиланади. Ўзбек фольклоршунослиги фани асосчиси, профессор Ҳоди Зарифов қайд қилишига биноан, Насриддин Афанди номининг ўзбек латифаларида шухрат топиши юртимизда матбаанинг пайдо бўлиши, Насриддин Афанди латифаларининг китоб тарзда нашр этирилишидан бошланган. Айтиш мумкинки, Озарбайжонда эълон қилинган «Мулла Насриддин» журналининг ўзбек зиёлилари орасида кенг оммалашуви бу жараёни тезлаштирган. Ўтган аср бошларида «Насриддин Афанди» номи билан китоблар нашр этирилади. Кейинчалик Шариф Ризо, Собир Абдулла, Адҳам Раҳмат, Ҳошимжон Раззоқов, Баҳодир Саримсоқов, Фарида Йўлдошева каби зиёли, адиб, олимлар ташаббуси билан афанди латифалари бир неча марта нашр этирилди, илмий тадқиқотлар олиб борилди. Айниқса, Фарида Йўлдошева қаламига мансуб «Ўзбек латифаларида Насриддин Афанди образи» рисоласи бу жанр тарихи, матн таҳлили, образ яратиш маҳоратини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўзбек афанди латифалари рус тилида ҳам қайта-қайта нашр этирилди. Ўзбекфильм ижодкорлари «Насриддин Бухорода» (бош ролда Свердловин Лев Наумович), «Насриддин саргузаштлари» (бош ролда Раззоқ Ҳамроев) бадиий фильмларини яратдилар. Ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, бу саъй-ҳаракатлари натижасида ўзбек Насриддин Афандиси, қолаверса, латифаларимиз юртимиз чегарасидан олисларда шухрат топди. Насриддин Афанди латифаларини ўқиган ҳар бир китобхон бу шахснинг тарихи билан қизиқади. Шайх Насриддин, Хўжа Насриддин, Мулла Насриддин, Насриддин Афанди номларининг қайта-қайта такрорланиши бу қизиқишни яна ҳам орттиради. Илмий маълумотларда Насриддин исмли шахс 1208 йилда вафот этгани, ҳатто ҳижрий ҳисоб билан унинг мақбарасига 386 йилда туғилган деб ёзилгани, йил рақамларининг ўрни атайин тескари тартибда берилгани ҳақида маълумотлар бор. Бу далилларни тадқиқотчи Фарида Йўлдошева шундай хулосалайди: «Тарихда Хўжа Насриддин исмли шахслар, Насриддин Афанди прототипларининг бир қанчаси ўтган бўлиши мумкин... Мана шу тарихий шахсларни халқ қаҳрамони Хўжа Насриддинга ҳаёт бағишлаган прототиплар десак бўладими. Аксинча, халқ қаҳрамони Насриддин тарихий шахсларга шухрат келтирди». Ҳақиқатан ҳам, халқ яратган Насриддин афанди латифаларидаги турфа кулгили воқеа-ҳодисалар шу қадар серкўлам ва ибратлики, улардаги умумий мазмун бир инсон ҳаёти чегарасига сиғмайди. Шунинг учун мазкур латифаларнинг бош қаҳрамонини Насриддин афанди рамзида мужассам топган халқ деб тушуниш ҳақиқатга яқинроқ бўлади. Чунки тарихда Рашидиддин Ватвот, Алишер Навоий, Биноий, Машраб, Муқимий, кейинчалик А.Қодирий, Ғ.Ғулом, А.Қаҳҳор, М.Шайхзода, А.Раҳмат, Ҳ.Раззоқов, С.Аҳмад, О.Шарафиддинов, Э.Воҳидов,

Ў.Ҳошимов, О.Матчон, А.Мелибоев каби инсонлар ҳаётида рўй берган кулиги, ибратли, ҳазил-мutoиба ҳодисалар тавсифи вақт ўтиши билан латифаларда, хусусан, Насриддин афанди билан боғлиқ оғзаки ижод асарларида ўз ифодасини топган бўлиши табиийдир. Ҳар бир халқда ҳам ҳаёт лавҳаларидан кулиги вазият яратадиган инсонлар бор. Уларнинг фикр юритиш усулида фавқулодда комик ҳолат ҳосил қилиш сирлари бўлади. Шунинг учун ҳам ҳиндларда Бирбол, арабларда Жўҳа, қозоқларда Алдар куса, тожикларда Мушфиқий, туркманларда Мирали, қорақалпоқларда Умрбек номлари билан лати́фа қаҳрамонлари шуҳрат топган, аммо лати́фа матнларида муштарак вазиятлар жуда кўп учрайди. Бундай ҳолатларда қайси халқ вакилидан бошқа халқ вакили муайян воқеани ўзлаштирган ёки кўчирган деган саволни қўйиш тўғри эмас. Ижтимоий, маиший ҳаётдаги ўхшашликлар оқибатида бир хил латифаларнинг яратилишини асослаш маъқулроқ натижа беради. Масалан, Бирбол латифаларидан бирида кунлардан бир кун подшоҳ унга жуда қалтис ҳазил ўйлаб топишни ва бу ҳазилнинг кечирими ундан ҳам қалтисроқ бўлиши лозимлигини буюради. Бирбол шоҳ таклифини қабул қилади. Орадан бир неча кун ўтганидан сўнг Бирбол ҳеч ким йўқ вақтида подшоҳнинг белини чимчилаб олади. Шоҳ ғазаб билан: «Бу нима қилганинг?» - деб сўраганида, Бирбол: «Кечирасиз, шоҳим, сизни маликам, деб ўйлабман», - деб жавоб беради. Қизиғи шундаки, айнан шу мазмундаги лати́фа ўзбекларда ҳам, туркманларда ҳам, озарбайжонларда ҳам машҳур. Бу мисол латифаларнинг яшовчанлигини, турли халқларда бир хил вазиятлар бўлиши табиийлигини кўрсатади. Натижада, қайси халқ мазкур латифани олдинроқ яратганлигини аниқлаш мумкин бўлмайди ва аниқлашнинг ҳожати ҳам қолмайди.

Ўзбек Насриддин афанди латифаларида бош қаҳрамон ўта ҳозиржавоб, ўта зукко, доно ва тадбиркор инсон сифатида гавдаланади. Ҳаётда уни сўз билан, хатти-ҳаракат билан ечими йўқ вазиятга тушириш мумкин эмас. Чунки ақлли, мутафаккир Насриддин афанди қиёфасида бутун халқнинг, миллатнинг сўзга чечанлиги, закий, яъни нозик фикр юритиш фазилати ўз ифодасини топган. Ҳар бир лати́фа матнида уни ўйлаб топган шахс ақли, вазиятни аниқлаш қайфияти ва заковати намоён бўлади. Латифаларнинг эътиборли, тингловчини ўзига жалб қиладиган жиҳати шундаки, уларда савол-жавоб қилаётган тарафлар бир-бирини мутлақо ечими топилмас вазиятга туширишга уринадилар. Айниқса, Насриддин афанди қисмати латифанинг якуний қисмига етгунга қадар жуда оғир ва чорасиз тақдир шароитида тасвирланади. Аммо халқ Насриддин афанди тарафида бўлгани учун ана шундай мушкул вазиятдан ҳам ўз топқирлиги, сўзга усталиги билан қаҳрамонимиз ечим топиб кета олади. Бир мисолга мурожаат қилайлик. Кунлардан бир кун Афандининг саройга кириб келаётганидан хабар топган подшо у ҳақда ўзи топган бир воқеа билан мулзам қилмоқчи бўлибди: «Бугун тунда, - дебди у, - афанди билан иккаламиз туш кўрдик». Табиий, бундай пайтларда Афанди фақат тасдиқ маъносини билдириши шарт ҳисобланган. Подшоҳ давом этибди: «Афанди билан мен тушимизда янги туғилган мушук боласига айланиб қолибмиз. Осмондан бир калхат тушиб, иккаламизни икки

чангалига олиб осмонга парвоз қилибди. Аммо шу якин орада пайдо бўлган бургутнинг хамласидан қочиб, иккаламизни чангалидан бўшатиб юборибди. Мен шинни ўрага тушибман, афанди нопок ўрага тушибди». Шунда саройдаги мулозимлар афанди устидан кулиб, қаҳ-қаҳа кўтаришибди. Афанди бамайлихотир: «Шоҳим, тушимизнинг давомини ҳам айтинг-да», - дебди. Тўсатдан айtilган гапдан ҳайрон бўлган подшоҳ иккиланиб: «Хўш-хўш, давомида нима бўлган эди?» - деб сўрашга мажбур бўлибди. Афанди: «Сиз шинни ўрадан, мен нопок ўрадан чиқдим, тўғрими?» - дебди. «Ҳа-ҳа, - дебди подшо, - жуда тўғри», - дебди. Шунда афанди: «Мен сизни яладим, сиз мени яладингиз», - деб жавоб берган экан.

Маълум бўладики, Насриддиннинг вазиятни тўғри баҳолашига, зудлик билан тўғри ечим топа олишига тасанно айтмасдан иложимиз йўқ. Афанди латифаларида сўз, ибораларнинг аниқ қўлланилиши халқ қаҳрамонининг ўзбек тили имкониятларидан, қочиримларидан, сўз ўйинларидан ҳақиқий заршуносдек фойдаланишини далиллайди. Афанди жуда содда кўрингани билан тилимизнинг гўзаллигини, товуш товланишини маҳорат билан қўллайди.

Кунлардан бир кун афанди катта бир амалдорни «Сиз аҳмоқсиз» деб ранжитибди. Амалдор уни қозига бошлаб борибди. Қози амалдорнинг хизматларини афандига яхшилаб тушунтирибди. Насихат қилибди. Сўзининг охирида афандига амалдорга қараб «Сиз аҳмоқ одам эмассиз», - дейишни буюрибди. Афанди шу заҳоти қозининг буйруғини бажариб: «Сиз, аҳмоқ, одам эмассиз» - деган экан. Жумладаги аҳмоқ сўзининг ундалма урғуси билан талаффуз қилиниши оқибатида шўринг қурғур амалдор аввал фақат аҳмоқ деб аталган бўлса, қозининг буйруғини «бажарган» афанди энди уни одам ўрнида ҳам кўрмаслигини маълум қилди. Бундай латифаларни тўқиган одамлар ўзбек тилини ниҳоятда яхши биладиган ва сўз ўйинларини чуқур ҳис қиладиган инсонлар бўлишгани аниқ кўриниб туради. Бадиий адабиётда китобхонни ҳаёт ташвишларидан маълум бир муддат давомида тўлиқ халос этадиган асарлар ҳам яратилади. Айрим сахна асарларини томоша қилган томошабин ҳамма ташвишларини унутади. Катта ҳаёт муаммоларидан фориғ бўлади. Хусусан, бизнингча, «Тошболта ошиқ», «Келинлар қўзғалони», «Олтин девор» каби драмалар айнан ана шу мақсадда сахналаштирилган. Бизни ўзига мафтун қилувчи жозиба асар қаҳрамонларининг фавқулудда содда қарорга келишлари, бир-бирларига нисбатан самимий муносабатда бўлишлари билан белгиланади. Афанди латифаларида афандидаги иккинчи хислат — унинг ниҳоятда соддалиги, аниқроқ айтсак, нўноқлигини намойиш қилиш билан изоҳланган. Бундай намуналарда биз афандининг соддалигидан, ҳаётдаги кўнгилсиз воқеаларни ўзига олмаслигидан завқланамиз. Афандининг афандилиги унинг афандилиги билан шарҳланади. Яъни биронта эс-хуши жойида одам қилиши мумкин бўлмаган қарорни айнан афанди қабул қиладди. Насриддин афанди кўчада кетаётиб, кичкина бир кўзгу — ойна топиб олибди. Уни қўлига олар экан, ўз аксини кўргани заҳоти: «Э, кечирасиз, ойна сизникимиди?» - деб ташлаб юборибди. Ойна синибди. Шунда афанди:

«Керак бўлмаса, айта қолмайсизми? Ўзим олар эдим-ку», - деган экан. Гап шундаки, халқимиз ижтимоий турмуш ташвишларидан зериккан баъзи пайтларда шунчаки кўнгил хушлиги учун ҳам кулги яратиш истагини билдиради. Бундай латифалардан мураккаб вазият изоҳларини излаш тўғри эмас. Чунки уларни халқ фақат енгил кулгига ташналигидан яратган, холос. “Кунлардан бир кун тунда афанди сув олмоқчи бўлиб, қудуқ тепасига келса, қудуқ тубида ой кўринибди. Афанди хотинини чақириб, арқон олиб келишини буюрибди. У арқон ёрдамида ойни қудуқдан чиқармоқчи бўлган экан-да. Қудуққа ташланган арқон қайсидир илдизга илиниб қолибди. Афанди зарб билан арқонни тортган экан, чалқанчасига йиқилиб тушибди. Шунда кўзи осмондаги ойга тушибди. «Ҳайрият, чиқариб олибман-ку», - деган экан афанди ўзидан мамнун бўлиб”.

Бундай латифалар билан танишиш, айниқса, ҳикоя қилиш маҳоратига эга инсон ижросида тинглаш одамга ҳузур бағишлайди. Биз аввал айтганимиздек, бу турдаги латифаларда тингловчи содда афанди қарорларидан кулади. Лекин шуни ҳам қайд қилиш лозимки, халқ бу билан нима демоқчи эканини тушуниб етишга ҳам ҳаракат қилиш зарар келтирмайди. Эҳтимол, доно халқ шу каби латифалар воситасида «Сен бунчалик содда бўлма!» демоқчими? Хулоса чиқариш ҳар кимнинг ўзига ҳавола.

Шундай қилиб, халқ латифалари оғзаки ижоднинг ажралмас қисми сифатида қадимги қадриятларнинг дурдоналаридан ҳисобланади. Уларда афанди тимсолида халқнинг ўз фарзандларига ҳар қандай мушкул шароитнинг ҳам муносиб ечими борлигини уқтиришга даъват сезилади. Энг муҳими, ана шу ечимни топа билиш маҳоратида. Миллатнинг табиатини билмоқчи бўлган инсон латифаларни тинглаш, тушуниш, ҳис қилиш, қолаверса, маза қилиб кулиш орқали муҳим маълумотлар билан танишади.

Лофлар. Бадиий адабиётда қўлланадиган санъатлардан бири «муболаға» дейилади. Араб тилидан олинган бу сўз кучайтириш, бўрттириш, гипербола маъноларини англатади. Адабиётшуносликда муболағанинг уч тури белгиланган:

1. Таблиғ – бирор оғир ишни бажариш қайд этилади, аммо шахснинг иродаси, хоҳиши ва матонати билан амалга оширилса, таблиғ санъати қўлланган бўлади.
2. Ифрок – бажарилган қийин ишни тасаввур қилишимиз мумкин, аммо ҳақиқатда эса уни амалга ошириш мумкин бўлмайди.
3. Ғулув – муболағанинг бу турида тасвирдаги бўрттириш ҳолатини кўз олдимизга келтириш ҳам, унинг ҳаётда рўй бериши ҳам мумкин эмас. Халқ оғзаки ижодидаги лофлар муболаға санъатига асосланади. Луғатда «лоф» - форс тилидан олинган сўз бўлиб, қуруқ (пуч) гап, сафсата, мақтанчоқлик. 1.Фольклордаги ҳажвий-юмористик жанрлардан бири: ҳаддан ташқари бўрттирилган, ҳақиқатга тўғри келмайдиган ёлғон гап» деб изоҳланган.

Лофлар халқ оғзаки ижодининг латифалар ва аския каби кулги уйғотувчи оммавий жанри ҳисобланади. Асосан, жанрда қўлланадиган санъат муболағанинг иғроқ ва ғулувв тури ҳисобланади. Бу жанр моҳиятида муболаға етакчи ўринни эгалласа ҳам, бадий адабиётдаги мазкур санъатни қўллаш мақсади билан фаркланади. Чунки халқ ижодидаги дostonлар, эртақлар, ёзма адабиётдаги шеърлар, дostonларда муболаға қаҳрамоннинг зиммасидаги оғир вазият, у бажарган вазифа оддий эмаслигини таъкидлаш мақсадини кўзлайди. Хусусан, «90 молнинг терисидан пўстини, 15 молнинг терисидан ковуши», «14 ботмон ёйни қўлига ушлаб, етти яшар бола кўтариб тортди, тортиб қўйиб юборди... Аскар тоғининг катта чўққиларини юлиб ўтди, овозаси оламга кетди» («Алпомиш»).

Ёки:

Меҳр эмас, оҳим ўтидин кўкка етмиш бир шарар,
Айб эмасдур гар десам: «Дам урсам афлок ўртанур»

байтида Алишер Навоий осмондаги куёш аслида мен – ошиқ оҳининг бир учқунидир. Агар ростмана дам урсам, оҳ чексам, фалак куйиб кетади, демоқчи. Юқоридаги мисолларда халқ ижодкори, ёзма адабиёт вакили томонидан тасвирланаётган воқеа таъсирида тингловчи, ўқувчида ҳайрат уйғониши учун муболаға санъатидан фойдаланилган. Лофлардаги қўлланган муболағада эса икки мақсад назарда тутилади: биринчидан, лофдаги бўрттиришнинг ўйлаб топилганидан қойил қолишимиз, ҳайратга тушишимиз керак, иккинчидан, бизда кулги уйғотиши ҳам зарур. Демак, лофлардаги муболағанинг бажарадиган вазифаси оддий бадий санъатникидан мураккаб экан.

Ҳаёт тажрибасидан маълумки, инсон одатда бажарган ишини, кўпинча, бўрттириб кўрсатишга мойил бўлади. Кимдир шахмат ўйнаб, умрида ютқизмагани билан, кимдир бир қулоч балиқ тутгани билан, кимдир йигирма коса норин егани билан мақтанади. Аммо бу гапларни эшитган иккинчи кимса, албатта: «Сиз мен билан шахмат ўйнамаган кўринасиз» ёки «Сиз тутган балиқлар бизнинг дарёдаги балиқларнинг янги уруғдан чиққанига ўхшар экан», ё «Норин еган косаларингизни ангишвонанинг ичига жойлаб беришгандир» деб жавоб қайтаргиси келади. Натижада, халқ оғзаки ижодидаги лофлар жанрига асос ҳосил бўлади.

Лофлар бадий адабиётнинг эпик тури (жинси)га мансуб жанр. Унинг ҳажми чекланган: икки-уч, уч-тўрт жумладан иборат. Асосан, диалогда қатнашган икки лофчи суҳбатидан бир лавҳа тарзида бўлади. Уларда бўрттирилган ёлғон воқеа тўқишда моҳир, тажриба тўплаган лофчи деб ҳисобланган шахслар мусобақалашади. Ҳар икки тараф айтаётган воқеасининг ёлғон ва тўқима эканини жуда яхши билади, лекин мутлақо бу фикрини очиқ айтмайди. Бу шарт бузилса, лоф бутун моҳиятини, жозибасини йўқотади. Аксинча, бир лофчи суҳбатдошининг бўрттирилган ёлғон гапини аксарият ҳолларда тасдиқлайди, эътироз билдирмайди. Фақат лофнинг

мазмунидан хабар топганидан сўнг уникидан ўткирроқ, яна ҳам муболағали, ёлғонроқ жавоб топиши лозим. Муҳими, иккинчи лофчи кейин жавоб бергани учун лоф шу ўринда тугайди. Баъзан диалоглар бир оз давом этиши мумкин, лекин бари бир сўнгги фикр билдирган лофчи ғолиб чиқаверади. Латифаларда, лофда, аскияда кулгига сабаб бўлган жумлани кашфиёт даражасида баҳолаш мумкин. Уларни ўйлаб топган шахс катта ҳаёт тажрибасига эга бўлади, айниқса, вазиятни тўғри баҳолаб кулги ҳосил қилиш маҳоратини намоёниш этади. Бунинг учун у тил бойлигидан ҳам яхши фойдалана олиш фазилатига эга бўлиши зарур. Лоф тўқилганидан сўнг вақт ўтиши, биринчи ижодкор номининг маълум эмаслиги оқибатида мазкур асарга жамоа, яъни халқ муаллиф бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам миллат вакили ўйлаб топган асар ўзбек халқининг зукколиги, ҳозиржавоблиги, топқирлиги, моҳир ижодкор эканлигини далиллайди. Лофларни, кўпинча, латифагўйлар, аскиячилар, қизиқчилар ижро этишган. Турли сайилларда, йиғинларда, гап-гаштакларда кимдир лоф айтишни бошлагани заҳоти вазият ўзгарган, фикрий мусобақа бошланган. Масалан, қизиқчилик ва аскиядан устоз санъаткор ҳисобланган марғилонлик Юсуфжон қизиқ моҳир аскиябоз Мамажон махсум билан лоф айтишиб қолибди:

Юсуфжон қизиқ:

- Марғилоннинг ери ҳўб ер-да, бир бош узуми икки замбар келади-я!

Мамажон махсум:

- Токини Андижондан пархиш қилиб олиб кетгандирсиз-да, - дебди.

Бу мисолда Мамажон махсум фикрий кашфиёт жиҳатдан Юсуфжон қизиқни енгди. Чунки пархиш қилинган токнинг илдизи Андижонда қолади.

Бинобарин, Мамажон махсум ўзининг вилоятидаги ер ҳосилдорлигини Марғилонникидан устун қўйган.

Яна бир мисолга эътибор қилинг:

Бир лофчи иккинчи бир лофчининг эшигини тақиллатибди. Лофчи чиқиб сўради:

- Мен билан чандишаман дейсан, ёшинг нечада?

- Одам Атодан етти мучал каттаман, - деб жавоб берибди чақириб келган лофчи. Бу жавобдан уй эгаси – лофчи ҳўнграб йиғлай бошлади.

- Нега мунча тўлиб йиғлаяпсиз? – сўрабди меҳмон.

- Сен туғилган йили менинг бир уйли-жойли ўғлим ўлган эди. Шу эсимга тушиб кетди, - деб жавоб берибди мезбон.

Мазкур лофда эшикни тақиллатган лофчи шундай бир вақт чегарасини тилга олдики, ундан олдинги муддатни топиш мумкин эмасдек туйилади. Чунки Одам Ато, умуман, одамзоднинг биринчи вакили ҳисобланади. Биринчи лофчи ўзини Одам Атодан ҳам етти мучал катта эканини айтди. Иккинчи лофчи – уй эгаси унга мутлақо эътироз билдиргани йўқ. Унинг ёлғон гапини ҳақиқатдек қабул қилди. Аммо шу заҳоти рақибни туғилган йили уйли-жойли

ўғли ўлганини эслаб йиғлай бошлади. Демак, уй эгаси меҳмондан камида қирқ ёш катта эканини таъкидламоқда.

Халқ ўз лофларида мақол, топишмоқ, латифаларда бўлганидек, маиший ҳаётдаги турли лавҳалар, вазиятлар, воқеа-ҳодисалар юзасидан ўз мулоҳазаларини кулгили қилиб ифодалайди. Бу эса халқнинг бундай ҳолатларга нисбатан муносабатини билиб олиш имконини беради. Масалан, баъзан икки таниш ногоҳ учрашиб қолганида, дунёдаги бор-йўқ гапларни эслаб, соатлаб гаплашиб қолади. Лофларнинг бирида бу ҳақда шундай дейилади:

«Тошкентлик бир машҳур лофчи Андижондаги дўстиникига келиб, уни лоф билан мот қилмоқчи бўлибди. Эшигини тақиллатса, ҳалиги дўсти устига пўстин, бошига телпак, оёғига этик кийиб чиқиб қарши олади. - Ҳа, ёз саратонида бу нима қилганинг? – деб сўрабди тошкентлик лофчи. - Сен билан бўладиган суҳбат қизиқ кетиб, шу билан қишга кириб қолсак, совқотиб қолмай деб, бир йўла кийиниб чиқдим, - деб жавоб берибди андижонлик мезбон». Ҳар ҳолда лофларда ҳам латифалардаги каби кутилмаган якуний хулосаларга келиш воситасида кулги ҳосил қилинади, бу билан муваффақият қозонилади.

Шубҳасиз, ёзма адабиёт вакиллари лофлардаги гўзал ва жозибали лавҳалардан фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Агар, кўпинча, адиблар муболага санъатини қўллашда турли янгиликлар ўйлаб топган бўлсалар, кейинчалик лофлардаги кулги уйғотиш усулидан ҳам фойдаланишга эришганлар. Масалан, Алишер Навоийдан кейин яшаган Махмур «Авсофи Каримқул меҳтар» ҳазилида қирчанғи отни тасвирлашда шундай ёзади:

Сув	ҳам	ичса,	томоғига	тиқилур
Пашша	гар	қўнса	ёлиға	йиқилур.

Замондошимиз Эркин Воҳидов эса «Бошиндадур» ҳажвиясида ўтган асрнинг 60-йилларида ўзини замонавий йигит қилиб кўрсатмоқчи бўлган кимсаларнинг кулгили қиёфасини шундай акс эттиради:

Най мисол шим кийган ул
Сандиқдайин туфли билан.
Ҳурпайиб турган саватдек
Соч анинг бошиндадур.

Маълум бўладики, ёзма адабиётимиз вакиллари ўзбек халқи тарбиясида вояга етар эканлар, оғзаки ижодимиз хазинасидан, хусусан, лофлардан ҳам унумли фойдаланиш йўллариини излаганлар.

Шундай қилиб, лофларда ўзбекнинг кулгисевар халқ экани яна бир бор ўз исботини топганига гувоҳ бўламиз. Лофлар халқимизнинг бадиий ижод сирларини мукаммал эгаллаган ижод соҳиби эканини далиллайди. Халқ вакиллариининг сўзга чечанлигини намойиш қилишда лофлар яхшигина восита вазифасини бажарган.

АСКИЯ

Аския ҳақида фикр юритишдан аввал унинг моҳияти ҳақида қисқача мулоҳаза билдириш жоиз. Аския айтиш қанчалар мураккаб бўлса, уни тушуниш ҳам осон эмас. Чунки аскиячи айтган аскияда нозик сўз ўйини қўлланилади. Сўз ўйинини тушуниш эса уни ўйлаб топишдек қийин. Сўз ўйинида уни ўйлаб топган одамнинг фикрлаш усулини қўллаш лозим бўлади. Шу боис аския пайтида кимдир кулади, кимдир гап нима тўғрисида бораётганини англай олмай гаранг бўлиб тураверади. Аския жанрининг бош мақсади, унинг моҳияти сўз ўйини воситасида кулги ҳосил қилишдир. Кичик бир мисолга мурожаат қилайлик. Кунлардан бир кун дуторчи қизлар ансамбли иштирокчиси Санобар Каримова мусиқа машқи ўтказиладиган хонага ҳаммадан аввал келибди. Устози Ғанижон Тошматовдан «Қизлар келишмадими?» - деб сўрабди. Табиатан аскиячи Ғанижон ака шу заҳоти илиқ табассум билан: «Келишгани келишди», - деб жавоб берибди. Мана шу икки сўзда аскиядаги энг муҳим хусусият акс этган. Биринчидан, Ғанижон ака Санобархон саволидаги «келиш» сўзидан жуда унумли фойдаланган. Жавоб икки сўздан иборат бўлгани ҳолда ҳар икки сўз шаклан бир хил кўринишда. Иккинчидан, биринчи сўзнинг ўзи икки маънони ифодаламакда. Яъни «келган одам келган ҳисобланади, келган одам келган-да», деган маъно ифодаланган. Учинчидан, «келишган» сўзининг кўплик кўшимчаси билан битта Санобархонга нисбатан қўлланилишига ажабланиш керак эмас. Чунки Фарғона водийсида битта шахсга нисбатан кўплик шаклда фикр билдириш одат ҳисобланади. Айни пайтда, «келишган» сўзи бу ўринда «келган» маъносидан ташқари қадди-қоматида нуқсони йўқ одам, ўзбекларда «келишган қиз», «келишган йигит», «келишган одам» сўз бирикмасида қўлланиладек маънони ифодаламакда. Яъни Ғанижон ака қизнинг саволига ажойиб лутф билан жавоб бермокда. Кейинги сўз «келишди» эса Андижон шевасида кўпликни яқка шахсга қўллаш мумкинлигидан фойдаланилган ҳолда сўз туркумидан феъл маъносини билдирмокда. Санобархоннинг соддагина саволига устоз моҳирона жавоб топди. Аввал хонага кирган шогирдига унинг «келишган»лиги – хушбичим, қадди-қомати чиройли экани таъкидланди ва айни пайтда, савол берувчига қараб «йўқ» сўзи ҳам қўлланмади. Бу ўринда катта авлод вакилларимизнинг, умуман, савол берувчи шахсга нисбатан жавоб беришда «йўқ» сўзини қўллашдан ўзларини сақлашга уринганларини ҳам таъкидлаш ўринлидир. «Келишгани келишди»даги сўзлар маъносини тўлиқ билмаган одам учун жавобнинг ўзи тушунарсиз бўлиши мумкин. Аммо сўзларнинг ҳақиқий фикр ифодалаш имкониятини ҳис қилган ўзбек устоз жавобидан беназир лаззат олади. Ўзбек тили имкониятига қойил қолади. Устознинг сўз қўллаш маҳоратига таҳсинлар ўқийди.

Аския жаҳондаги биронта халқ оғзаки ижодида учрамайдиган, сўздан сўз ҳосил қилиш, сўз жилосидан тўлиқ фойдаланиш, сўз ўйинига асосланган жанрдир. Бошқа халқларда бу жанрнинг учрамаслигини эса, асосан, ўзбек тилидаги сўз бойлиги билан изоҳлаш мақсадга мувофиқдир. Хусусан, мақол, топишмоқ, эртақ, қўшиқ, дoston жанрлари жаҳон халқлари ижодида айнан ёки бир оз ўзгарган ҳолда учрайди, аммо олимлар шу кунгача аскиянинг бошқа халқларда мавжудлигини аниқламаганлар. Тўғри, баъзи пайтларда латифаларда аскияга ўхшаш вазиятлар учраши мумкин (пешка ходит е 2-е 4; он ходит едва, едва – шахмат ўйинидаги энг кичик сипоҳ е 2 хонасидан е 4 га юради, биз назарда тутган одам эса зўрға-зўрға юради). Аммо муайян хусусиятларга эга алоҳида жанр сифатида учрамайди. «Аския» сўзининг асоси араб тилидаги «закий»дан олинган бўлиб, соф фикрли, ўткир зехнли, закий – нозик табиат билан фикр юритиш маъноларини англатади. «Азкийё» эса кўплик шаклдир. Фикримизча, «к» жарангсиз ундош товуши таъсирида «з» жаранглиси жарангсизлашиб «с»га айланган бўлиши мумкин.

Бу жанрнинг илк тадқиқотчиси Расул Муҳаммадиев шундай ёзади: «Ҳозиржавоблик – аскиянинг энг муҳим шарти, чунки бирор тараф ўз вақтида чуқур маъноли, кучли жавоб қайтара олмаса (пауза бўлса), кулги пасаяди, демак, рақибнинг фикрида кучсизлик сезилиб қолади» . Аския санъатини илмий ўрганган олим Расул Муҳаммадиев ўзбекларнинг аския айтиши қадим замонлардан бошланганини қайд этган. Хусусан, XV асрда яшаган шоир Зайниддин Восифий ўз хотираларида Ҳирот шаҳрида Мирсарбараҳна, Бурҳоний Гунг, Ҳасан Воиз, Саид Ғиёсиддин, Шарфий, Ҳалил Саҳҳоб, Муҳаммад Бадахший каби ўткир сўз усталари борлигини айтиб ўтган. Ҳунармандчилик ривожлангани сари аския ҳам кенг оммалашди. Айниқса, бўз, атлас тўқийдиган косиблар кўл ва оёқлари муттасил ҳаракатда бўлгани боис ё кўшиқ, ашула айтишган, ё аския билан кўнгилни овутишган. Бу жиҳатдан Фарғона водийси аҳолиси алоҳида ажралиб турган. Юсуфжон қизиқ Шакаржонов, Мамаюнус Тиллабоев, Эрка қори Каримов, Амин бува, Ғанижон Тошматов, Турсун бува Аминов, Абдулхай Махсум каби машҳур сўз усталари аския санъатини ривожлантиришда муносиб ҳисса қўшдилар. Халқ ҳофизлари Жўрахон Султонов, Расулқори Мамадалиев, Шоқосим, Шоолим, Шоакбар Шожалиловлар, Ориф Қосимов, Ориф Алимахсумов ва ўнлаб хонандалар тўйларда ажойиб аскиябоз сифатида ҳам машҳур эдилар. Юртимизда Мустақиллик, Наврўз, Ҳосил байрамлари муносабати билан ўтказиладиган оммавий йиғинларда аския томошаларга файз бағишламоқда. Шунингдек, улфатларнинг гап-гаштакларида, турли йиғинларида, зиёфат устида аския айтиш одати ҳам эсдан чиққан эмас.

Аския санъатининг асосини бадиий адабиётдаги ийҳом деб аталувчи бадиий тасвир воситаси ташкил этади. Ийҳом араб тилида «шубҳага солиш» деган маънони билдиради. Бу санъатга биноан шаклан бир хил сўзларнинг турли маънода қўлланиши орқали фикр ифодалаш санъати назарда тутилади: Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Қаро зулфинг» ғазалидаги иккинчи

байтда:

Лабинг бағримни қон қилди, кўзимдан қон равон қилди,
Нега ҳолим ямон қилди, мен андин бир сўрорим бор.

мисралари бор. Ундаги «сўрорим бор» сўзларида ийҳом санъати қўлланган. Чунки бу сўз ташқи маъносига кўра “сўрамоқ” маъносини беради. Яъни сенинг лабинг бағримни қон қилгани, кўзимдан қон оқизгани сабабини сўрамоқчиман, демоқчи. Аммо бу сўзнинг яширин маъноси ҳам йўқ эмас. Унга кўра «сўрорим» сўзи энди «сўрмоқ» - ўпмоқ маъносини ифодаламакда. Шундай қилиб, ийҳом санъатини бир сўзнинг икки маънони бир вақтнинг ўзида ифодалаш моҳияти ташкил этади. Омоним сўзлар бадий адабиётда кенг қўлланади. Мумтоз шоирлар ижодидаги туюқ жанрида бир шаклдаги сўз уч ўринда уч маънони ифодалайди. Оғзаки ижодда ҳам Эргаш Жуманбулбул қуйидаги тўртликни «Равшан» достонида келтирган:

Қўлингдан келганча чиқар яхши от,
Яхшилик қил болам, ёмонликни от.
Насихатим ёдингда тут фарзандим,
Ёлғиз юрса, чанг чиқармас ёлғиз от.

Юқоридаги тўртликда эътиборимизни «от» сўзи ўзига қаратади. Бу сўз бир ўринда «исм», иккинчи ўринда «отмоқ» - феъл, учинчи ўринда халқимиз севиб минадиган от маъносини билдиради. Бу мисолда халқ бахшиси тажнис санъатини қўллаган. Чунки омоним сўзларнинг шеърда турли маъно англатиб ўзаро қофияланиши тажнис деб аталади. Аскияда эса кўпроқ ийҳом санъатидаги сўз ўйини етакчилик қилади. Баъзан бу санъат шу қадар мураккаблашиб кетадики, уни айтилгани заҳоти англаб олиш ҳам қийин бўлади. Масалан, Расул Муҳаммадиев 1962 йилда эълон қилган «Аския» китобида қуйидаги матнни келтиради:

«Қодиржон ака:

- Икромиддин, бу ёққа қаранг, бизга пиширишингиз битта ош, қовоқ ҳам соласиз-а!

Икромиддин:

- Қодиржон ака, сизлардақа азиз меҳмонларга атаб ҳар хил овқат қилганмиз: бу шўрва, ош қовоқда.

Амин бува:

- Мулла Икром, Қодиржон акадан ташвиш қилманг, бу кишига ошқовоқдан

олинса бўлди.

Қодиржон ака:

- Амин бува, ажойиб хушфеъл одамсиз-да, индамай олаверасиз: ошга қовоқ солинмайди, деб.

Амин бува:

- Сиз ҳам индамай тушираверсангиз-а, қовоқдан ош яхши, деб.

Қодиржон ака:

- Сиз ҳам индамай тушираверсангиз-а, ошдан қовоқ яхши, деб.

Амин бува:

- Сиз ҳам индамай тушираверсангиз-а, қовоқ ошми, ош қовоқми, деб.

Икромиддин:

-... бир оз у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиринглар, бошқа овқат қиламан: қовоқ-сиз!

Энди аскияда қайта-қайта такрорланган «қовоқ» сўзига диққат қиламиз. Аввало, «қовоқ» сўзининг маъноларини кўриб чиқайлик. Биринчидан, палак отиб ўсадиган полиз ўсимлиги. Иккинчидан, шу ўсимлик қобиғидан тайёрланган идиш. Унга, одатда, сут, овқат солиб сақланади. Учинчидан, одамнинг қоши остидаги кўз косасини қопловчи тери. Аския матнида учта маънонинг ҳаммаси фаол иштирок этади. Қодиржоннинг биринчи жумласида ошга қовоқ солиш ҳақида гапирилади. Аммо меҳмонларга жаҳл чиққан ҳолда, яъни қовоқ солиб овқат қилиш яхши эмаслиги, шундан сўнг «ош қовоқда» дейилганда, ошнинг қовоқ пўстидан ясалган идишга солингани айтилмоқда. Аскиянинг охирги жумласи алоҳида аҳамиятга эга. Унда «қовоқсиз» сўзи бор. Бир қарашда овқатга қовоқ солмайман маъноси ифодаланади. Аммо аскиячи бу сўзни шундай талаффуз қиладики, оқибатда, аския бошлаган одам бефаҳм, яъни “қовоқ” номи билан аталиб қолади. Натижада аскиядаги ҳар бир «қовоқ» сўзини қўллашда янги маъно, фикрий товланиш акс этиши оқибатида атрофдаги тингловчиларга кулги бағишлайди.

Кулги ҳосил қилишнинг яна бир усули аскиябозларнинг лақаблари билан боғлиқ сўз ўйинларидир. Ҳақиқий моҳир аскиябозлар рақибларининг лақабларини аския матнига шундай сингдириб юборишар эдики, фақат аскияни нозик тушунадиган тингловчигина унинг маъносига фикр қилиб етиб борар эди.

Машҳур ҳофиз Мамаюнус (лақаби кал) поездда кетишарканда дўсти Эрка қорини (кўзи ожиз) аскияга тортар экан, қори аканинг кўзи ожизлигига шама қилиб:

- Туринг, қори ака! Кўр отга (курортга) келдингиз! – дейди. Эрка қори ёстикдан бошини кўтарар экан, шошиб-пишиб купе деразасидан ташқарига қараган бўлди-да, дарҳол юзини Мамаюнус ака томон буриб:

- Ҳовлиқмай қолинг, Мамаюнус! Шўртепа-ку! – деди.

Матнни таҳлил қилишда тингловчи «кўр от», «шўртепа» сўзларининг маъносини шу заҳоти закийлик билан кўзи ожиз, кал маъноларида тушуниб етмаса, аскиянинг бутун моҳияти ўз кадрини йўқотади. Натижада, Мамаюнус аканинг маҳоратини ҳам, Эрка қорининг топқирлигини ҳам баҳолай олмайди. Аския таркибида кичик турлар мавжуд. Уларнинг энг оммалашгани пайров, қолганлари гулмисиз, райҳонмисиз, жамбилмисиз; ўхшатдим, қофия, тутал, бўласизми, раббия, афсона, сафсата каби номлар билан аталади. Пайровда аскиябозлар тингловчилар аудиториясининг касби, ҳудуди, маҳаллий шароит хусусиятларига кўра ўзаро келишиб мавзу танлашади. Мавзулар деҳқончилик, косиблик, ўқитувчилик, бадий асарлар, мақоллар, пахта, иморат, табобат ва бошқа йўналишларда бўлиши мумкин. Аммо бир мавзу танландими, бошланишидан охиригача изчиллик билан давом этиши шарт. Масалан, участка – иморат қуриш пайрови чек олишдан бошланади. Кейин иморатнинг лойиҳаси тузилади, деворлар учун ер қазилади, фундамент (пойдевор) қуйилади, тўсин ташлашади, пахса қилинади ёки гишт терилади, эшик, дераза, дарвоза ўрнатилади, сувалади, том қоқилади, сув, газ, чироқ ўтказилади, бўялади ва ҳоказо ишларнинг ҳаммаси бажарилади. Ҳаммасига уста ишлатилади. Бозордан қурилиш ашёлари сотиб олинади. Хуллас, иморат қуриш бошидан ичига кириб жойлашгунига қадар бўлган жараён акс этади. Муҳими, ҳар бир бажариладиган иш аския асосида ичакузди кулгилар жўрлигида амалга оширилади. Аскиябозларнинг маҳорати қурилишнинг ипидан игнасигача билишдан ташқари уларни баён қилишни сўз ўйини билан ҳамоҳанг олиб бориш ва тингловчиларни муттасил кулдириш билан белгиланади.

Аскиянинг бошқа турларида ҳам аскиячилар бир-бирларининг иззат нафсини ҳақорат қилмаган ҳолда тингловчидарни кулдириш билан ўз маҳоратларини намоёиш қиладилар. Кулги уйғотиш усулларининг ҳаммаси аскиябозлар томонидан фойдаланилган. Улардан бири сўз талаффузини атайин бузиб айтиш ҳисобланган. Масалан, аввалги мисолда курорт сўзи «кўр от» тарзида айтилган. Шунингдек «кишмиш» - кишимиш, яъни кимдир; карбюратор – кал биладир; русча «курит» ўзбекча талаффуз билан «кўр ит» тарзида талаффуз қилинган. Кўпинча, меваларнинг номлари исмлар урғуси билан айтилган. Масалан, узумлар: Ҳасайни – Ҳасан, Ҳусайни – Ҳусан, Қора чиллаки – Қоравой; қовунлар: Асати – Асадбой, Дониёр – Дониёр, Шакар палак – Шакарбек, Мирзачўл – Мирзайўлдош ва ҳ.к.

Айрим мутахассислар аския матнини таҳлил қилишда кўпроқ эътиборни аскиячиларнинг сўз қўллаш маҳоратига қаратадилар. Бу – тўғри. Аммо тажриба аския матнини жонли ижродан ажраган ҳолда таҳлил қилиш у қадар маъқул эмаслигини тасдиқлайди. Аскиябознинг маҳорати, аввало, тингловчилар олдида намоён бўлади. Аския бадий адабиётнинг драма жинсига мансуб жанр ҳисобланади. Бинобарин, аскияни ўтказиш баҳоси унинг ёзма матни билан эмас, жонли ижроси билан белгиланади. Шунинг учун аския ҳақида фикр юритганда, аскиябозларнинг мавзунини тўғри

танлагани, уни изчил равишда мантикий якунга етказа олгани, бадихагўйлик маҳоратини қай даражада ишга солгани, тингловчиларнинг мақтовига сазовор бўлгани билан баҳолаш маъқул ҳисобланади.

Аския юзасидан маълумот беришда бир масалани эсдан чиқармаслик лозим. Гап шундаки, аския табиатида порнография – уятли маъно ифодалаш хусусияти бор. Айтиш керакки, умуман, халқ оғзаки ижодидаги деярли ҳамма жанрларда уятли тушунчаларни пардали тасвирлаш одатини инкор қилиб бўлмайди. Айрим кўшиқларда, топишмоқларда, латифаларда, достонлар ва эртакларда баъзан ижрочилар тингловчи аудиториясини янада қиздириш, эътиборни ўта жалб қилиш, кулги даражасини кўтариш мақсадида бу усулдан фойдаланганлар. Аммо одоб чегараси уларнинг жуда эркин сўз ишлатиш ва ҳаракатларига йўл қўймаган. Шу билан бирга аския ижросида ийҳом санъатидан фойдаланган ҳолда порнографик маъноли аския матнини қўллаш тажрибада кўпроқ намоён бўлади. Шунинг учун ҳам аския эркаклар ўртасида айтилганда, аёлларнинг даврада қатнашиши маъқул саналмаган. Фольклоршуносликда аёллар ўртасида алоҳида аскиялар бўлиб тургани ҳақида ҳам маълумотлар бор.

Шундай қилиб, аския ўзбек халқ оғзаки ижодининг сўз ўйини асосида шаклланган ва оммалашган ўзига хос жанри сифатида баҳоланиши мумкин. Аския жозибаси асрлар давомида ота-боболаримиз томонидан баҳоланиб келинган. Унинг тараққиётига бугунги кунда Жўрахон ака Пўлатов, Баҳодир Шокиров, Неъматжон Тошматов, Ақромжон Анваров, Мансуржон Охунов, Содикжон Ҳасанов, Муҳаммадсиддиқ Миряев, Убайдулла Абдуллаев, Маъруф Раҳимов, Жалолиддин Раҳимов, Хотамжон Ҳакимжонов, Хотамжон Тешабоев каби сўз санъаткорлари муносиб ҳисса қўшиб келмоқдалар.